

basic education

Department:
Basic Education
REPUBLIC OF SOUTH AFRICA

NATIONAL SENIOR CERTIFICATE

GIREDI YA 12

XITSONGA: RIRIMI RO ENGETELA RA VUMBIRHI (SAL)

PAPILA RA 1 (P1)

HUKURI 2010

GAUTENG

TIMARAKA: 120

NKARHI: tiawara ti2½

Papila leri ri na 13 wa tipheji.

SWITSUNDZUXO

1. Papila leri ri avanyisiwile hi SWIYENGWE swa MUNE:

XIYENGWE XA A: Xikambelantwisiso	(30)
XIYENGWE XA B: Nkomiso/Nkatsakanyo wa ndzima	(10)
XIYENGWE XA C: Ntivoririmi na matirhiselo ya ririmi	(60)
XIYENGWE XA D: Matsalwa	(20)
2. Hlaya swileriso HINKWASWO hi vukheta.
3. Hlamula swivutiso HINKWASWO.
4. Sungula swivutiso swa xiyenge XIN'WANA NA XIN'WANA eka pheji YINTSHWA u tlhela u nkhwatihata emakumu ka xiyenge xin'wana na xin'wana.
5. Nombora tinhlamulo ta wena ku ya hilaha swivutiso swi nomboriweke hakona.
6. Tlula ntila loko u hetile nhlamulo ya xivutiso xin'wana na xin'wana.
7. Tsala hi vurhon'wana (swi saseka no vonaka), u landzelela milawu leyi faneleke ya mapeletelo, mahikahatelo na mavumbelo ya swivulwa.
8. Nkarhi lowu pimanyetiweke: Tirhisa timinete ta kwalomu ka 40 eka XIYENGWE XA D xa matsalwa.

XIYENGE XA A: XIKAMBELANTWISISO

XIVUTISO XA 1

Hlaya xitshuriwa lexi landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi nga ehansi ka xona.

[Xifaniso lexi xi huma eka nkandziyiso wa va ka Nova Development Corporation.]

Sejeni Munyayi a a ri karhi a kerwa misisi eka Madhlazi Barber Shop. U vonile movha wa BMW wo tshwuka wu fika wu yima enyangweni wa vhengele ra ka Mpandlani. U komberile Madhlazi ku yimanyana ku n'wi kera leswaku a ta kota ku xiyaxiya movha. A a kokiwa mahlo hileswi movha wa kona a wu dimiwile ngopfu mafasitere.

"Se ku humelela yini he Munyayi u ngo ndzi yimisa ku ku kera? Phela layini yi lehile, ndzi lava ku kera van'wana," ku vula Madhlazi. "Yimanyana Madhlazi! Mina ndzi phorisa. Hambiloko ndzi ofile ndza tirha. Movha lowuya ndza wu sola. Hikwalaho ka yini wu dimiwile hi ndlela liya? Naswona vanhu va kona a va chiki emovheni. I swigevenga leswiya," ku vula Munyayi hi ku suka a yima.

Swi tekile nkarhi wo leha timbati ta BMW ti nga si pfuriwa. Endzhaku ka sweswo ku fikile movha wa masekhuriti ya ka Wafawafa wu ta rhwala mali ya ka Mpandlani wu yisa ebangi. Hi ku hatlisa, vavanuna lava a va ri eka BMW va chikile va siya timbati ti nga pfariwangi va kongoma ematlhelo yo hambana. Masekhuriti ya ka Wafawafa ya chikile emovheni ya nghena evhengeleni. Ya humile ya khomile mathini yo chela mali kambe ya nga ri na nchumu endzeni. Lawa i matirhelo ya masekhuriti. Va rhanga va huma va ri hava mali ku endlela ku tiyisisa loko ku ri hava swigevenga. Hi nkarhi lowu vavanuna lavaya vo famba hi BMW va nga huma hi wona emovheni, Sejeni Munyayi u fowunerile maphorisa ya xitichi xa Vatalungha laha a tirhaka kona a va tivisa hi leswi a swi humelela.

Swigevenga swi lerisile vanhu hinkwavo lava a va ri ekusuhi ku etlela hi makhwiri, ku katsa na masekhuriti. Un'wana wa vaxavi u baleseriwile a lovela kwalaho hi mhaka yo ala ku pavalala hi makhwiri. Swigevenga swi tekile mathini ya mali swi tsutsumela emovheni. BMW yi sukile hi rivilo ra rihati yi kongoma etlhelo ra ntanga wa swiharhi wa Kruger. Tlhelo leri va nga balekela eka rona hi leri maphorisa ya xitichi xa Vatalungha a ma ta hi kona. Munyayi u ttherile a va tivisa hi foni ya rhadiyo leswaku va pfala patu.

Loko swigevenga swi fika laha maphorisa ya nga pfala kona patu swi lo namba swi sungula ku balesela. Maphorisa ya ttheriserile. Swigevenga swimbirhi swi duvuriwile swi fela kwalaho. Xin'we xi duvuriwile nenge loko xi ringeta ku baleka, kutani xi cukumeta xibamu xi yimisela mavoko ehenhla. Maphorisa ya xi khomile. Xigevenga xa vumune xi phonyokerile maphorisa xi tsutsuma na thini rin'we ra mali. Mbuyangwana a xi nga swi tivi leswaku a ri nga ri na nchumu.

- 1.1 Xana Madhlazi u tirha ntirho muni? (2)
- 1.2 Swigevenga a swi famba hi movha wa njhani xana? (2)
- 1.3 Boxa vito ra n'winyi wa vhengele leri swigevenga swi nga fika swi yima eka rona. (2)
- 1.4 Hikwalaho ka yini Sejeni Munyayi a sorile movha wa BMW loko wu fika wu yima? (2)
- 1.5 Boxa vito ra munhu loyi a nga tshama na loyi a nga yima laha xifanisweni. (2)
- 1.6 Hlamula u ku **hi swona** kumbe **a hi swona** kutani u seketela nhlamulo ya wena.
  - 1.6.1 Sejeni Munyayi a a nga tirhi ntirho wa yena loko a ofile. (3)
  - 1.6.2 Swigevenga a swi nga kanakani loko swi duvula. (3)
  - 1.6.3 Maphorisa va balekeriwile hi swigevenga swo tala. (3)

- 1.7 Hetisa xivulwa lexi landzelaka:
- 1.7.1 Masekhuriti ya ka Wafawafa a va lava ku yisa mali ... (ekaya/ebangi/emaphoriseni). (2)
- 1.7.2 Swigevenga leswi a swi ri emovheni a swi ri ... (mune/ntlhanu/khume). (2)
- 1.7.3 Mathini ya mali lama tekiweke hi masekhuriti a ya ... (ri na mali yo tala/ ri hava nchumu/ fayekile). (2)
- 1.7.4 Xigevenga lexi nga dlayiwa xi dlayiwile hi ... (maphorisa/masekhuriti/vaxavi). (2)
- 1.8 Tsavula xivulwa eka ndzimana ya vumune lexi kombisaka leswaku movha wa BMW wu sukile hi rivilo lerikulu. (1)
- 1.9 Xana u dyondza yini hi xitshuriwa lexi? (2)

NTSENGO WA XIYENGE XA A: 30

XIYENGE XA B: NKOMISO/NKATSAKANYO WA NDZIMA

XIVUTISO XA 2

Hlaya xitshuriwa lexi landzelaka kutani u tsala nkomiso/nkatsakanyo wa xona u ri karhi u boxa swivangelo leswi endlaka leswaku nhlayo yo pasa ka vana eswikolweni yi ya ehansi. Nkomiso wa wena a wu ve na kwalomu ka 50 – 60 wa marito. U nga onhi mongo wa xona.

Lomu swikolweni mapaselo ya vana a ya ha ri kahle. Loko mbuyelo wa ku hela ka lembe wu huma i swikolo switsongo swi kumekaka swi pasisile vana. Ku na swivangelo swo tala swa xiyimo lexi.

Mikarhi yo tala vana a va ha dyondzi hi ndlela leyi faneleke. Vana a va ha lawuleki. Ku yirisiwa ka nhonga eswikolweni swi nga va swi ve na xiave eka xiphiqo lexi. Vana a va ha chavi munhu. Va hangalaka na switarata hi nkarhi wa xikolo. Van'wana va rhendzeleka endzhaku ka miako ya xikolo hi nkarhi wa xikolo. Tibuku tona a ta ha hlayiwi. Va titshamela emabyaleni va titsakisa hi swa vona.

Eka swin'wana swikolo vana a va dyondziseki hi ku olova. Tikamara to dyondzela ti tale ngopfu hi vana. Van'wana vana va pfumala na tibuku to dyondza hi tona. Van'wana va lombana hi buku yin'we. Swin'wana swikolo swi hava tilaboretari to dyondzela sayense. Ku dyondzisiwa swa le tibukwini hambi laha swi lavaka leswaku ku va na swikombiso leswi voniwaka.

Ku cinca ka kharikhulamu swi tise maendlelo lamantshwa yo dyondza no dyondzisa. Vadyondzisi va ha lavana na tindlela ta matirhelo lamantshwa. Mavutiselo ya swikambelo na wona se ya cincile. Vana a va si swi kuma kahle leswaku va fanele ku tilulamisela hi ndlela ya njhani loko va lava ku pasa.

NTSENGO WA XIYENGE XA B: 10

XIYENGE XA C: NTIVORIRIMI NA MATIRHISELO YA RIRIMI

XIVUTISO XA 3

- 3.1 Hlaya xitshuriwa lexi landzelaka kutani u hlamula swivutiso leswi swi nga ehansi ka xona.

Kokwana Madavula loyi a hlanganiseke dzana (100) ra malembe a a endleriwile xinkhubyana hi vana va yena. Mukhalabya loyi a a ri na vana va nkombo, ntlhanu wa majaha na tintombi timbirhi. Mukhegula N'wa-Xikovana, nsati wa mukhalabya, u hundzile emisaveni malembe manharhu lama hundzeke. Majaha ya mukhalabya ku nga Rivoni, Muhluri, Xaka, Masocha na Xitlhangu a va hlengile magidimbirhi (R2000) hi munhu ku lulamisela ntlangu lowu. Mativula ya Mukhalabya, yena Rivoni u thandlekele hi ku xavela tata wa yena sudu yo saseka na xitulu xa sofa.

Mukhalabya a a ri nkulukumba wa Kereke ya Rivoningo. Vantshwa va kereke a va yimbelela tinsimu to nyanyula swinene, kambe leri nga tlula hinkwato hi leri a ri ku: "Mitirho ya wena yi sasekile."

Mufambisi wa ntirho wa siku a ku ri Tatana Nhlanguwini. U komberile Rivoni ku vula marito yo karhi hi mukhalabya. Marito ya Rivoni ya kombisile mitirho leynene leyi endlweke hi tata wakwe. Hi ku vula ka Rivoni tata wa vona u va kurisile hi mfanelo. Mukhalabya u dyondzisile vana va yena xikolo, a tlhela a va komba ndlela yo hanya kahle hi ku va khuvurisa ekerekeni.

Tata wa vona a a hamba a endzela eswikolweni lomu a va dyondza kona. Rivoni sweswi i dokodela, Muhluri i phorisa, Xaka i matsalana, Masocha i xipitikopo kasi Xitlhangu i mudyondzisi. Vana va mukhalabya va xisati, Mahlori na Nsuku i vaongori. Hakunene mukhalabya a a katekile.

Hi siku leri vanhu va dyile nyama va kala va nga ha yi lavi. Swo nwa na swona a swi tele.

- 3.1.1 Tsala mikomiso ya marito lama tikisiweke eka swivulwa leswi landzelaka:

Xik: Manana > Man.

(a) Mufambisi wa ntirho a ku ri **Tatana** Nhlanguwini. (2)

(b) Mukhalabya a a ri **nkulukumba** wa Kereke ya Rivoningo. (2)

- 3.1.2 Tsala vamavizweni va marito lama tikisiweke eka xivulwa lexi nga laha hansi:

Xik: swinene = ngopfu

Mukhalabya a a ri na vana va ntlhanu va **majaha** na **tintombi** timbirhi. (4)

- 3.1.3 Nyika vun'we bya rito leri tikisiweke eka xivulwa lexi landzeleka:
Xik: tindlela > ndlela
- Vantshwa** va kereke a va yimbelela tinsimu. (2)
- 3.1.4 Nyika nhlamuselo ya xivulavulelo lexi tikisiweke eka xivulwa lexi landzelaka:
u pyopyiwile = u xurhile
- Mukhegula N'wa-Xinkovana **u hundzile emisaveni.** (2)
- 3.1.5 Tsala xisati xa marito lama tikisiweke:
Xik: wanuna = wansati
- (a) **Tata** wa vona u va kurisile hi mfanelo. (2)
- (b) Vana va **mukhalabya** va xisati, Mahlori na Nsuku a va ri vaongori. (2)
- 3.1.6 Nyika vunyingi bya marito lama tikisiweke laha hansi:
Xik: kereke > tikereke
- Rivoni u tlhandlekerile hi ku xavela tata wa yena sudu na **xitulu** xa **sofa.** (4)
- 3.1.7 Tsala ntsongahato wa rito leri nga tikisiwa eka xivulwa lexi landzelaka:
Xik: mitirho > swintirhwana
- Vantshwa va kereke a va yimbelela **tinsimu** to nyanyula swinene. (2)
- 3.1.8 Yisa xivulwa lexi nga laha hansi eka nandzulo:
Xik: Muhluri i phorisa. > Muhluri a hi phorisa.
- Mitirho ya wena yi sasekile. (2)
- 3.1.9 Tata wa vona u va kurisile hi ndlela ya mfanelo.
- Xivulwa lexi nga laha henhla xi vula nhlamuselo YIN'WE eka leti landzelaka:
- (a) Tata wa vona u va kurisile kahle.
- (b) Tata wa vona u va kurisile hi ndlela yo biha. (2)
- 3.1.10 Yisa xivulwa lexi nga laha hansi eka nkarhi lowu taka:
Xik: Swo nwa na swona a swi tele. > Swo nwa na swona swi ta va swi tele.
- Mufambisi wa ntirho a ku ri Tatana Nhlanguwini. (2)

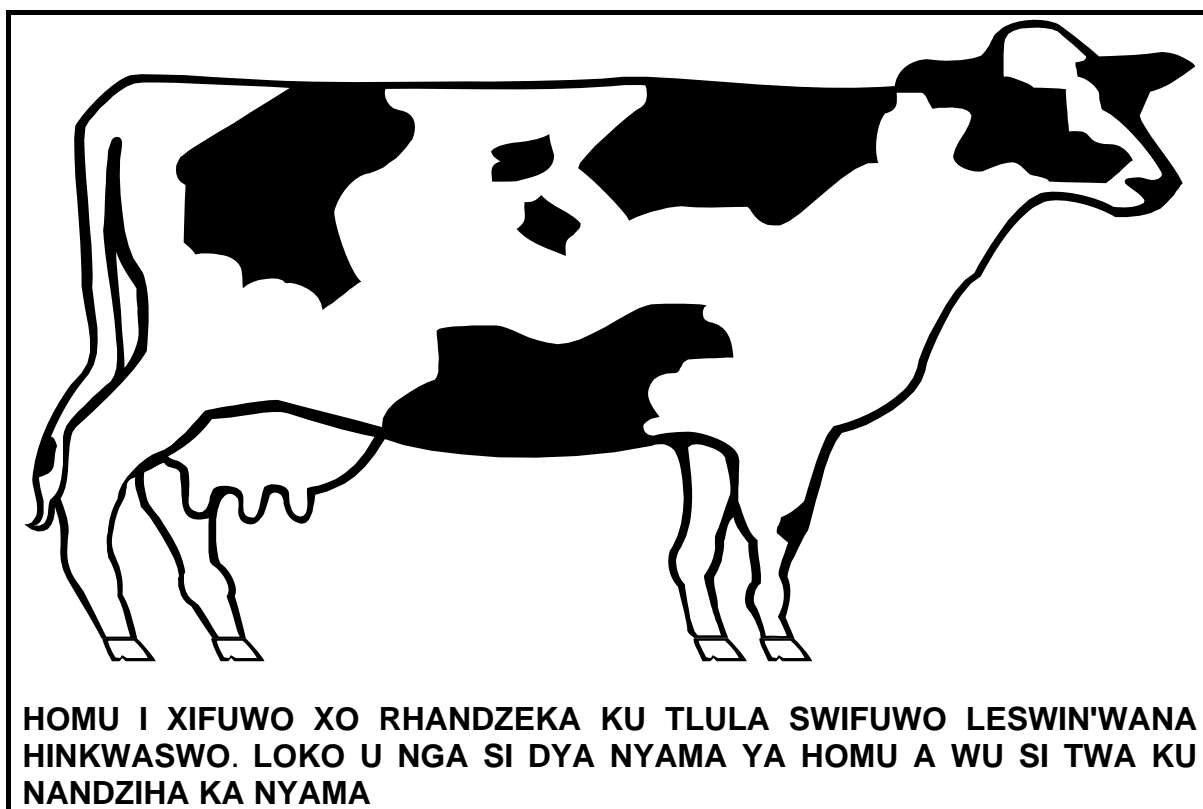
- 3.1.11 Tsala risivi leri faneleke laha ku pfulekeke eka xivulwa lexi nga laha hansi.
Xik: timbuti > tona.

Tata wa ... a a hamba a va endzela eswikolweni lomu a va dyondza kona. (2)

- 3.2 Hlaya xitshuriwa lexi landzelaka hi vukheta. Tihela u xi tsala hi vuntshwa. Lulamisa swihoxo swa matsalelo eka marito lama tikisiweke na mahikahatelo. Nkhwatihata swihoxo hinkwaswo leswi u swi lulamiseke.

hi siku ra **sonto** ra vumbirhi hi n'hweti ya **hukuri** ekerekeni ya **nazarene** a ku ri na nkhuvo. A ku ri nkhuvo wo amukela Mufundhisi Nene ekereni. **mufundhisi** loyi a a huma eka **marahana**. **Vanh** ... va le Dan a va tsakile **swine** ... **A ku yimbeleriwa ku ciniwa** na ku hlayiwa ka mahungu yo **nwi** navelela ku tirha lokunene. (20)

- 3.3 Xiyaxiya xifaniso lexi xi nga laha hansi kutani u hlamula swivutiso leswi swi nga ehansi ka xona.

[Xifaniso lexi xi huma eka nkandziyiso wa va ka Nova Development Corporation.]

- 3.3.1 Boxa swifuwo swin'wana swinharhu leswi kumekaka ekaya. (3)
- 3.3.2 Hlamusela swilo swinharhu leswi homu yi pfunaka vanhu hi swona. (3)
- 3.3.3 Xana homu yi hanya hi ku dya yini? (1)

- 3.3.4   Boxa leswaku homu yi na milenge yingani? (1)
- 3.3.5   Tsavula ntila lowu hi kombaka leswaku vanhu va rhandza homu ku
              tlula swifuwo leswin'wana. (2)

NTSENGO WA XIYENGE XA C: 60

XIYENGE XA D: MATSALWA

NTLHONTLHO – WR Chauke

SWITSUNDZUXO

- U kamberiwa ehenhla ka swihungwana swimbirhi eka *Ntlhontlho* hi WR Chauke.
- Xiyenge lexi xi na swivutiso SWIMBIRHI, XIVUTISO XA 4 na XA 5.
- Hlawula xivutiso xin'we ntsena u hlamula xona.

XIVUTISO XA 4

MI TA NDZI ENDLA YINI?

Hlaya ntshaho lowu nga laha hansi kutani u hlamula swivutiso leswi landzelaka:

Hinkwavo va tiva xitori xa Mthovu. Siku rin'wana Mthovu u lo na swi pfuketana o ya emutini wa Mufundhisi Ponani. Leswi humeleleke kona i hungu hi roxe.

- 4.1 Boxa vito ra n'wana wa Mufundhisi Ponani? (1)
- 4.2 Boxa vito ra ndhawu laha xihungwana lexi xa "Mi ta ndzi endla yini" xi humeleleke kona? (2)
- 4.3 Hikokwalaho ka yini Mthovu a a nga voniwangi nandzu hi timhaka leti a ti endleke emutini wa Mufundhisi? (2)
- 4.4 Hi rin'wana ra masiku hi kuma Mthovu a lombela mali ya magidi-nharhu eka Xandlandlamuki. Boxa leswaku a a lombela yini mali leyi. (2)
- 4.5 Vula vito ra gqwetha leri nga xaviwa hi Mthovu leswaku ri n'wi yimela. (1)
- 4.6 Risema leri a ri twala eka Mthovu endzhaku ka ku tlumbana ka movha wa yena na Ntlhava a a ri risema ra yini? (2)
- 4.7 Eka xihungwana lexi ku vuriwa leswaku gqwetha ra Mthovu i gqwetha ra maxangu, xana sweswo swi vula leswaku a a ri munhu wa njhani? (2)
- 4.8 Loko a wu ri muakatiko wa le Tshinelani a wu ta swi seketela swo hlasela Mthovu emutini wakwe ke? Seketela nhlamulo ya wena. (2)
- 4.9 Hlamula u ku **hi swona** kumbe **a hi swona** eka swivulwa leswi landzelaka:
  - 4.9.1 Mthovu loko a hlaseriwa a a ri na ndyangu wa yena ekaya ka yena. (1)
  - 4.9.2 Xikhegudyana xa ka Nghungunyana xi tlumbiwile hi movha loko xi vuya eku holeni ka mudende. (1)
  - 4.9.3 Mthovu na yena a a ri Majistarata. (1)

- 4.9.4 Betty i nsati wa Rikhotso loyi a a gangisiwa hi Mthovu. (1)
- 4.10 Xana u dyondze yini hi vumunhu bya Mthovu? (2)
- [20]

KUMBE

XIVUTISO XA 5

NDZA RHANDZIWA

Hlaya ntshaho lowu nga laha hansi kutani u hlamula swivutiso leswi landzelaka:

"Mina ndzi hava mali kambe ndzi na vumunhu," ku hlamula Mavis a hlundzukile. "Wena wa ha rivatiwa hi ku famba na swikhalabyana. Swi lulamile loko va ku nyika mali kambe mina a ndzi ku naveli. Loko a wu famba na tintangha ta wena a swi ta va swi antswa."

- 5.1 Boxa vito ra munghana wa Mavis. (1)
- 5.2 Hi xihhi xikhalabyana lexi munghana wa Mavis a a rhandzana na xona? (1)
- 5.3 Xana Mavis a a nghena kwihi xikolo? (1)
- 5.4 Boxa leswi munghana wa Mavis a fambiseke swona eka rendzodyondzo leri veke kona. (2)
- 5.5 Xana Mavis a a hlekeriwa yini exikolweni hi vanghana endzhaku ka rendzo ra vona na swigangu? (2)
- 5.6 Munghana wa Mavis a a ambala swiambalo swo durha swa mavito. Boxa mavito MAMBIRHI ya swiambalo leswi. (2)
- 5.7 I vamani vavanuna lava lamuleleke Mavis ehodela? (1)
- 5.8 Hi ku vona ka wena xana swi kahle leswaku vadyondzi eswikolweni va tiphina hi ku rhandzana, va va na swigangu? Hlamula u ku **ina** kumbe **e-e**, kutani u seketela nhlamulo ya wena. (3)
- 5.9 Mavis loko a vuya erendzweni na xigangu u hlongoriwile ekaya ke? (1)
- 5.10 Wena loko a wu ri Mavis a wu ta tsundzuxa tintangha ta wena u ku yini mayelana ni leswi swi n'wi humeleleke? (2)
- 5.11 Hlawula nhlamulo leyi nga yona eka tinhlamulo leti landzelaka:
- 5.11.1 Mavis u kurisiwile hi sesi wakwe ...
- (a) Makhanani.
- (b) Ntavasi.
- (c) Makulani. (1)

- 5.11.2 Jonathan a a ri mutirhi wa le ...
- (a) Xibedhlele.
  - (b) Kontirakeni.
  - (c) Masin'wini. (1)
- 5.11.3 Rendzo-dyondzo exikolweni xa va Mavis a ri ri ro ya e ...
- (a) Sun-city.
  - (b) Manyeleti.
  - (c) Giyani. (1)
- 5.11.4 Vanhwana lavambirhi a va ri eka ntangha ...
- (a) Kaye.
  - (b) Nkombo.
  - (c) Khume. (1)

NTSENGO WA XIYENGE XA D: 20
NTSENGO WA TIMARAKA: 120